

İşçi Sınıfı Kültürü, Deneyim ve Gündelik Hayat

Mustafa Kemal COŞKUN*

Öz

Bu çalışma, sınıf ve kültür arasındaki ilişkiyi sorgulamaktadır. Sınıf kültürünün hem sınıf bilinci hem de gündelik yaşam tarzları ile bağlantılı olarak ele alınmasının gerekliliğini vurgulanmaktadır. Sınıf kültürü kavramını, sanatsal üretim gibi bireysel yaratımları içeren anlamda değil, kendisini öncelikle sosyal ilişkilerde gösteren, işçi sınıfının ortak deneyim ve kanaatleri sonucu ulaşılan kolektif anlamlar ve yaratımlar olarak ele alınmalıdır. Bu tür bir yaklaşım yaşam tarzına ilişkin farklılıkları sınıf içi farklılıklar olarak kavramamıza ve sınıf kültürünün gelişimini ilişkisellik içerisinde anlamamıza yardımcı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: kültür, ideoloji, sınıf, gündelik hayat

The Culture of Working Class, Experience and Everyday Life

Abstract

This study examines the relationship between class and culture. This study argues that class culture should be taken into consideration together with both class consciousness and daily life styles. Class culture should be considered as the collective meanings and creations based on the common experiences of the working class rather than artistic production based on personal creations. This perspective helps to understand the differences of life styles as in-class differences and to comprehend the development of classa culture in relationality.

Keywords: culture, ideology, class, daily life.

Giriş

Yemek yeme biçimimizden, giyim tarzımızdan, ev içinde kullandığımız eşyalardan tutun da ayakkabı ya da mobilya alırken ki tercihlerimize kadar gündelik hayatta yapıp ettiklerimizin bütünü, var olan toplumsal sistemin temel aldığı değerlerin, normların kabulüne yönelik düzenlenmiştir.¹ Başkalarını da misafir edip görmelerine izin verdiğimiz salona güzel ve pahalı koltuklar, özel alan olarak düşünülebilecek yatak odamıza ise daha sıradan eşyalar almamız, ya da normalde elle yediğimiz bir yemeği başkaları varken çatal bıçak kullanarak ye-

Makale Gönderim Tarihi: 28.05.2017 Makale Kabul Tarihi: 19.06.2017

* Doç. Dr., Akademisyen, coskunmkemal@gmail.com

1 Bu makale yazarın bir başka çalışmasından kısmi değişikliklerle üretilmiştir: (2013). *Sınıf, Kültür ve Bilinç*, Ankara: Dipnot Yayınları.

memiz, hayatımızı kendimizin değil başkalarının yönettiğini, bunu da hiç itiraz etmeden kabullendiğimizi gösterir. Belki şu örnek daha açıklayıcı olacaktır: Bir okulun müdürü tek başına koskoca bir odada oturur ama okulda çalışan çoğunluğun sıkış tepiş bir öğretmenler odasında bulunması, hatta bu mekanların toplumsal konumlar arasındaki fiziksel uzaklığı ve otoriteyi koruyacak bir biçimde inşa edilmesi garibimize gitmez ve giderek bize hiyerarşik toplumsal ilişkilerin mantığını öğretir, benimsetir. Yani gündelik hayatımız bir hayat tarzını öğretir, benimsetir ve meşrulaştırır ve bu hayat tarzı ister istemez hegemonik gücü elinde bulduranın çıkarlarına uygun bir hayat tarzıdır. Gündelik hayat, siyasal alandaki iktidar ilişkilerini haklılaştırır ve yeniden üretir.

Gündelik hayattaki pratiklerimizin ortaya çıkardığı en önemli sonuç, Marx'ın yabancılaşma ya da Lukasc'ın şeyleşme dediği şey, yani toplumsal rollerin ve kurumların ontolojik bir statü kazanmasından başka bir şey değildir. Böylece sistemin bütün kurumları, bütün statüler ve roller değişmez ve değiştirilemez kendilikler olarak algılanır: Evlenip aile kurmak bir doğa yasası ya da insanın doğasında olan bir şey, piyasa ekonomisi insan fitratına en uygun sistem ve elbette ki değişmesi/değiştirilmesi mümkün olmayan bir düzen, ve doğrusu, yaşadığımız hayat, yaşamak için ihtiyaç duyduğumuz üretimin gerçekleştirilmesinde uyguladığımız örgütlenme biçimi vb. olabilecek tek toplumsal hayat, olabilecek tek örgütlenme biçimi olarak sunulur. Böylece de insanlar, yaşadıkları hayatı, sistemi, düzeni hiçbir biçimde değiştiremeyeceklerine, buna güçlerinin yetmeyeceğine inanırlar. Toplum, değiştirilmesi ve dönüştürülmesi olanaksız olan bir varlık olarak görünür insanın gözüne.

Toplumu böylesi bir şeyleşme maskesi altından görenler, sömürücü ve baskıcı ilişkileri asla görmezler, bu nedenle de bu türden ilişkileri kesinlikle sorgulamazlar. Onlar için böyle gelmiş böylece de gidecektir, çünkü var olan hayat tarzına, sömürüye ve baskıcı ilişkilere bir alternatif üretmek olanaksızdır. Dolayısıyla onlar için dünyayı değiştirmek ve dönüştürmek imkansızlaşır. Bu türden düşünceleri insanlara öğreten ve benimseten en önemli pratiklerden biri, gündelik hayattan başkası değildir. Kısacası, gündelik hayattaki pratikler, toplumsal kurumlarla ilişkiler, bu ilişkilerde yerine getirilen roller şeyleştirir. Marx boş yere "her şey apaçık olsaydı bilime gerek kalmazdı" dememiştir.

Ne var ki bu durum hep böyle devam etmez, edemez. Zira insanlar, gündelik hayat ya da içinde buldukları yapılar kendilerine neyi "emrederse" onu yerine getiren pasif birer "ajan", birer "zavallı" değildirler. Kurumların şeyleştirici özelliklerinin parçalandığı dönemlerde, diyelim ekonomik kriz zamanlarında, derin yoksulluğun yaşandığı dönemlerde, eşitsizliklerin çok açık ve görünür olduğu zamanlarda, geniş halk yığınları ve emekçi kesimler için bir toplumun gerçek yapısının ne olduğu tam tamına algılanmaya başlanır. Tıpkı çok yakın bir zamanda Tunus'ta ve Mısır'da, epey bir önce de Rusya'da olduğu gibi. Bu dönemlerin her birinin şeyleştirme ve mistifikasyon biçimleri elbette ki birbirinden farklıdır, an-

cak bunları birbirine benzer kılan, sistemin insanlar için bulanıklaşmış yapısının gün gibi ortaya çıkması, yani artık sömürü ve baskı biçimlerinin şeyleşme maskesinin ardına gizlenmesinin olanaksız olmasından başka bir şey değildir. Gündelik hayat ne kadar şeyleştirici olursa olsun, örneğin toplumsal ve ekonomik kriz dönemleri bu şeyleştirici yapıların parçalandığı bir ana işaret eder. Bu anlar ve yaşanan deneyimler, hem sınıf bilincinin hem de bir sınıf kültürünün gelişme olanaklarını ortaya çıkarır. Dolayısıyla gündelik hayat, bir yandan var olan düzenin yarattığı yabancılaşma koşullarına ait kültürün (popüler/tüketim kültürü) toplumsal ilişkilerdeki hâkimiyetini simgelediği için eleştirel yaklaşılması, kapılıp gidilmemesi gereken, diğer yandan da bu hâkimiyetin kırılmaya uğratılması için gereken yaratıcı etkinliği bağrında taşıyan bir olgudur (Doğan, 2007: 96).

İdeoloji ve Kültür

Marx'ın praksis kavramı çerçevesindeki temel problemi, sömürünün ve bu sömürüden kaynaklanan tahakküm ilişkisinin ortadan kalktığı bir topluma nasıl ulaşılabileceği yönündeki tartışmalarla şekillenir. Praksis, teori ile pratiğin birliğini, yani, düşünce ya da kuramın, eylemin bir sonucu olduğunu, eylem tarafından değiştirilip dönüştürülmesini ifade eder. Bu anlamda Marx, öznelci ya da nesnelci değil, olsa olsa özne ve nesne arasındaki bağı ilişkisel olarak kuran bir düşündürüdür. Nitekim *Alman İdeolojisi*'nde şöyle yazar:

Toplumsal yaşam özünde pratiktir. Teoriyi gizemciliğe saptıran bütün giz'ler, ussal çözümlerini, insan pratiğinde ve bu pratiğin anlaşılmasında bulurlar (Marx ve Engels, 1976: 26).

Bireyler, uygun maddi koşullar çerçevesinde özne olduklarının bilincine vardıkları ölçüde bunu yapabilirler ve başka bir sınıfa karşı ortak bir savaşım yürütmek zorunluluğuyla bir sınıf oluşturabilirler. Bu anlamda işçilerin sınıf mücadelesi kendisi için bir sınıfı, yani sınıf bilincini yaratır. Ancak işçilerin kendisi için bir sınıf haline gelmesi nesnel koşulların tek başına kendiliğinden geliştirebileceği “doğrusal ve deterministik bir süreç değil, karmaşık, çelişkili ve güçlüklerle dolu bir süreçtir” (Öngen, 2002: 24). Bu çerçevede sınıf bilinci, maddi koşulların kendiliğinden geliştireceği bir süreç olarak değil, fakat işçilerin verili olan maddi koşullar içerisindeki mücadelesiyle gerçekleşen bir süreç olarak algılanır. Dolayısıyla Marx, özne ile yapı arasındaki diyalektik süreci temel aldığı içindir ki “insanlar tarihlerini kendileri yaparlar, ama kendi keyiflerine, kendi seçtikleri koşullar içinde yapmazlar, doğrudan belirli olan ve geçmişten gelen koşullar içinde yaparlar” (1976: 13) demektedir.

Bu çerçevede Marx için kendinde sınıf, üretim ilişkilerinde yer alan nesnel sınıf konumlarına, kendisi için sınıf ise ortak deneyimlere ve işçilerin ortak çı-

karlar çerçevesinde bir araya gelmelerine işaret eder.² Dolayısıyla, Marx'ın analizlerinde yapı ile özne arasında sürekli var olan bir ilişkinin temel olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Williams'ın (1991: 4) vurguladığı gibi, insan dışında bir takım yapıların gücüne ya da soyut bir belirleyici bilince dayalı ideoloji anlayışını reddederek Marx, belirlemenin temelini insanın kendi faaliyetlerine dayandırır. Marx için ideoloji, insan zihniyle ya da insanın zihinsel eksikliğiyle ilgili bir şey değildir, maddi yaşam sürecinin çelişkilerinden ortaya çıkar. Zira gerçekliğin bizzat kendisinde ortaya çıkan baş aşağılık insan bilincindeki baş aşağılığa yol açar. Zizek'in de vurguladığı gibi, metalar, kapitalizm koşullarında insan ilişkilerini belirliyormuş gibi görünmezler, bunu fiilen yaparlar (akt. Atıl-gan, 2001: 27). Çünkü hakim ideoloji, bir bilinç manipülasyonu meselesi olmayıp, meta fetişizminin nesnel sonucudur (Bensaid, 2011: 179). Bu anlamda ideolojik baş aşağılığın yok edilmesi, insanların bilincindeki zayıf yanların düzeltilmesiyle gerçekleştirilecek bir mücadele değil, ideolojik formların oluşum imkanlarına karşı yürütülecek devrimci ve pratik bir eleştiriyile mümkündür (Atıl-gan, 2001: 32). Bu, bana göre, insanın, değiştirilmesi ve dönüştürülmesi neredeyse imkansız hale getirilmiş yapılar içine sıkıştırılmamış olması, tersine, bu yapılar içerisinde hareket eden öznelerin bu yapıları bizzat kendi pratikleriyle ve deneyimleriyle aşabilecekleri bir şey olduğu anlamına gelir.

Burada belki Bourdieu tarafından geliştirilen habitus ve yanlış tanıma kavramlarına başvurmak yararlı olabilir. Aslında habitus kavramı, Di Maggio'nun belirttiği gibi, Bourdieu'nün yapı ile bireysel etkinlik arasında ilişki kurmasını sağlayan ve burada ortaya çıkan çelişkiyi aşma çabasının bir ifadesi olan bir tür *deux ex machina* (akt. Swartz, 2011), yani Türkçesi, hızır aleyhisselamdır. Zira habitus kavramıyla Bourdieu, yapısalcı analizde kendisine pek yer bulamayan fail fikrini bu analiz içine dahil eder. Bourdieu için davranış, herhangi bir kurala uymaz, daha çok stratejiktir, yani çıkara dayalıdır. Bu ise gündelik pratiklerin önemini ortaya çıkarır. Pratik stratejistler olarak aktörler, habitus kavramıyla yapılara bağlanır. Habitus, belli bir durumda yapılması gerekli olan şeye ilişkin bir tür pratiklik duygusu, spordaki deyimiyile "oyunu okumak"tır (Bourdieu, 1995: 45). Habitus kavramı bireysel, hatta kişisel, öznel olanın bile toplumsal, kolektif olduğunu ortaya koyar. Habitus, toplumsallaşmış bir özneliktir (Bourdieu ve Wacquant, 2003: 116). Habitus, bireyleri düzene dolaysız itaate yönlendirir. Böylece bireyler, temel yaşam koşullarının pratik düzeyde sorgusuz sualsiz kabullenilmesini sağlayarak ekonomik ve toplumsal eşitsizliği meşrulaştırır (Swartz, 2011: 150). Benzer yaşam olasılıklarını içselleştiren bireyler aynı habitusu paylaşırlar. Yukarıda vurguladığımız gibi Bourdieu'ye göre bireylerin bütün eylemleri çıkara dayanır. Ancak habitus aracılığıyla bu çıkar, çikarsızlık mantığı sanılır. Bu ise yanlış bir algı, "yanlış tanıma"dır. Bu yanlış tanıma, söz konusu eylemleri meşrulaştırır, böylece de içinde bulunulan toplumsal düze-

2 Doğrusu kendinde sınıf ve kendisi için sınıf ayrımını aşamalı bir süreç olarak değil daha çok analitik bir ayırım olarak düşünüyorum. Benzer bir yaklaşım için, bkz. Geniş, 2006.

nin yeniden üretilmesini sağlar. Burada sorun, insanlar çıkar peşinde koşarken bütün bunları bilinçsizce yaptığını dair Bourdieu'nün ulaştığı sonuçtur. Bu durumda karşımıza, her ne kadar bundan kaçınmaya çalışsa da, yapısalcı denebilecek bir analiz çıkmaktadır. Zira bu, tam da Lévi-Straus'un, "insanlar tarihlerini kendileri yaparlar, ama yaptıklarını bilmezler" (Lévi-Strauss, 1958: 31) ifadesine denk düşer. Kaldı ki Bourdieu, örneğin Williams'dan farklı olarak toplumsal dönüşüm ve direniş meseleleriyle çok ilgilenmez, bu nedenle daha çok hegemonyanın nasıl olup da kimlikleri tanımlandırmada ve şekillendirmede bu kadar güçlü olabildiğini tartışır (Dirks, 1994: 16).

Diğer taraftan Lenin, siyasetin, ekonomistlerin savunduğu gibi ekonomik yapıyı doğrudan izlemediğini savunmuş ve bu nedenle de iktisadi mücadele örgütleri ile siyasal mücadele örgütlerinin birbirlerinden ayrı olması gerektiğini ileri sürmüştür (Lenin, 1990: 122-123). Bu yaklaşım Gramsci ve Lukacs gibi izleyiciler tarafından siyasete daha fazla önem verme biçimini almıştır. Böylece örneğin Gramsci, sınıfları ekonomik alandan siyasal alana taşır. Gramsci'ye göre ancak bu yolla işçi sınıfı egemen sınıfın hegemonyasını yıkarak sivil toplum içinde kendi hegemonyasını kurabilir ve Gramsci buna "tarihsel blok" adını verir (Gramsci, 2003: 67). İşçi sınıfının hegemonyasını kurabilmesi ise sadece politik bir süreç değil fakat aynı zamanda ahlaki, entelektüel ve kültürel bir süreçtir (Dunk, 1991: 26). Daha da önemlisi, tarihin, öznenin iradesi dışında gelişen, praksi yok sayan, önceden kesin olarak belirlenmiş bir hat üzerinden gerçekleşen bir olaylar dizisi gibi algılanmasının önünü kesmiş ve devrimci sürecin diyalektik gelişimini gözler önüne sermiştir. Rus devrimini değerlendirdiği bir yazısında bu durum apaçık ortaya çıkar.

...Bolşevikler Kapital'deki önermelerden bazılarını bir tarafa atıyorlar, onun dinçleştirici/içkin düşüncesini değil... Onlar asla sorgulanmayacak dogmatik sözlerden oluşan katı bir öğreti derlemek için Usta'nın eserlerini kullanmadılar. Onlar Marksist düşüncüyü... yaşıyorlar. Bu düşünce, tarihte baskın faktör olarak kaba ekonomik olguları değil, tekil insanı, toplumlardaki insanları, birbiriyle ilişki içerisinde olan, birbiriyle sözleşmelere giren, bu sözleşmeler aracılığıyla kollektif/toplumsal bir irade geliştiren; ekonomik olguları anlamaya başlayan, bunlar hakkında hüküm veren ve ekonominin itici gücü oluncaya ve nesnel gerçekliği... yoğuruncaya dek onları kendi iradelerine uyarlayan insanları görür (Gramsci, 2010: 40-41).

Gramsci'nin gerek Marksizm gerekse kültürel kuram üzerindeki etkisinin oldukça önemli olduğu söylenebilir (Williams, 1990). Gramsci'den etkilenenlerden birisi de İngiliz Marksist Tarihçilerinden E. P. Thompson'dır. Sınıf kültürü ve bilinci üzerine odaklanan çalışmaların en etkili olanlarından biri, kuşkusuz E. P.

Thompson (2004)'ın *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu* çalışmasıdır. Ne var ki bu çalışma sıklıkla kültürel indirgemeci olduğu yönünde eleştirilmiştir (bkz. Dunk, 1991). Kültürcü bir yaklaşımın yapısal etmenleri bütünüyle dışladığı ve sınıfı diğer kimliklerle eşit düzeyde alalede bir kimlik olarak ele aldığı söylenebilir. Thompson için insanların üretim ilişkilerindeki konumu onların deneyimlerini belirlemekle birlikte, insanın başka insanlarla ortak olarak yaşadığı bu deneyimin kültürel terimlerle ifade edilmesi üretim ilişkilerindeki konuyla belirlenmez. Bu nedenle sınıf, sınıf bilinci ve mücadelesinden önce var olamaz, çünkü sınıf oluşumu ile sınıf mücadelesi birbirinden ayrılamaz. Sınıf bir yapı ya da kategori değildir, insan ilişkilerinde gerçekten olan ve oluşumu da gösterilebilen bir şeydir (Thompson, 2004: 39). Bu çerçevede sınıf, ekonomik olduğu kadar kültürel bir formasyondur. Buradan yola çıkarak Thompson, işçi sınıfının oluşumu sürecindeki temel ayırım noktalarını yakalayabilmektedir:

...1790'la 1830 arasındaki dönemin öne çıkan gerçeği, "işçi sınıfı"nın oluşumudur. Bu birinci olarak kendisini sınıf bilincinin gelişmesinde ortaya koyar: bu, çalışan insanların tüm o çok değişik gruplar arasında bir çıkar özdeşliğinin bilinci olduğu kadar diğer sınıfların çıkarlarına karşı da bir özdeşliktir. Ve ikinci olarak siyasal ve endüstriyel örgütlenmede uygun biçimlerin gelişmesidir. 1832'ye gelindiğinde güçlü temellere dayanan ve kendi bilincine sahip işçi sınıfı kurumları -sendikalar, yardımlaşma dernekleri, eğitimsel ve dinsel hareketler, siyasal örgütler, süreli yayınlar-, entelektüel işçi sınıfı gelenekleri, işçi sınıfı davranış kalıpları ve bir işçi sınıfı duygusu vardı (2004: 249).

E. P. Thompson, Marksist üst yapı kavramını sorgulayarak, bu kavramı daima belirlenen olarak görmek yerine kültürün belirleyici bir faktör ya da görelî bir özerklik verilmesi gereken bir kavram olduğunu vurgular. Ne var ki kaba Marksist yorum, altyapı/üstyapı ikiliğinde kültürü bütünüyle üstyapıya, yani bağımlı bir statüye indirger. Ekonomik formasyon kadar sınıfı da kültürle tanımlayarak Thompson, ekonomi, politika ve kültür ya da kültür ve maddî dünya arasındaki bağ üzerinde yoğunlaşmıştır. Thompson'un vurguladığı gibi, normlar, ritüeller ve kültür, yani bir insanın bütün yaşam biçimi 'üretim biçiminin' bir parçası olarak görülebilir (Andersen, 1989: 29). Thompson'un çalışmasının bir başka önemli yanı, sınıfı bir ilişki olarak tanımlamasıdır. Ona göre sınıf, tarihsel bir fenomendir, bir yapı ya da kategori değil, fakat insan ilişkilerinde olan ve olduğu gösterilebilen bir şeydir. Sadece sınıf değil, aynı zamanda kültür de ilişki olarak/ilişki bağlamında tanımlanır. Böylece bütün gündelik hayat politik ve ideolojik bir karaktere sahip olarak kavranır. Bu yaklaşımın avantajı, kültürel hegemonyanın ne olduğu ve nasıl işlediği konusunda bir durum tespitine olanak vermesidir. Gramsci'nin

belirttiği gibi, hegemonya kültürel alan içinde özel bir sınıfın hakimiyetiyle ilişkilendirilir (Gramsci, 2003). Yaşanan bir hegemonya daima bir süreçtir, devamlı olarak yenilenmek, savunulmak zorundadır. Fakat aynı zamanda sürekli olarak sınırlandırılan, değiştirilen ve meydan okunan bir şeydir.

Bu tür bir yaklaşım her bir toplumun tarihsel ve kültürel özgüllüklerinin ihmal edilmesine gerek olmadan ama kültürelcilğe de düşmeden işçi sınıfı tarihini çalışmaya olanak verir (Aytekin, 2006: 22-23). Bu noktada asıl sorun, yapı ve öznenin diyalektik bir ilişki çerçevesinde ele alınması gerekliliğidir, ne sadece kültürel ya da insan pratiğine dayanan ne de sadece ekonomist ya da yapıların belirleyiciliğine dayanan, bu ikisini karşılıklı ilişkileri çerçevesinde ele alan bir teoriye ihtiyaç olduğunu söylemek mümkündür. E. P. Thompson'ın yaklaşımının bu türden bir teorinin geliştirilmesine uygun kavramsal araçlar içerdiği söylenebilir.

Bu çerçevede sadece sınıf bilinci değil fakat sınıf kültürü kavramı da ilişki olarak ele alınmalıdır. Dolayısıyla işçi sınıfı kültürü durağan bir bütünlük olarak değil fakat sürekli dönüşümlere uğrayarak gelişen bir olgu olarak düşünülmelidir. Bu noktada sorun, işçi sınıfı kültürünün, bir sınıf kültürü olmak için sınıf bilincine sahip olmak zorunda olup olmaması meselesidir. Bu çalışmada sınıf kültürü kavramını sınıf bilinciyle ilişki içerisinde ele alacağız. Zira sınıf kültürü kavramı ekonomik sınıfların kültürel olarak nasıl yeniden üretilip direndiğinin 'kültürel siyaseti' üzerinden sınıf analizine odaklanmanın bir yoludur (Foley, 2007: 272). Bu anlamda önemli olan bir başka nokta, gündelik hayattaki kültürel pratikler sınıfsal çıkarlara işaret ediyorsa ancak o zaman bir sınıf kültüründen bahsedilebileceğidir. Dolayısıyla, diyelim işçilerin yemek yeme biçimi, giyim biçimi, konuşma biçimi, anlattıkları fıkralar, hikayeler vb. pratikler bir karşıt sınıfa yöneliyor ya da bir direniş olarak karşımıza çıkıyor, hiçbiri değil de en azından sömürüye, eşitsizliğe ve benzerlerine karşı bir öfkeyi dile getiriyorsa, işte o zaman bir sınıf kültüründen bahsetmek anlamlı olabilir. Bu, gündelik yaşam kültürü ile sınıf kültürü arasında da analitik bir ayırım gerektirir. Zira yerde yemek yemek işçilerin gündelik hayatta rutin olarak yaptıkları ve ister istemez maddi yaşam koşullarının sonucu olarak ortaya çıkmış bir gündelik kültür özelliği olabilir.³ Ancak yerde yemek yemek bir sınıf çıkarına, bir direniş biçimine ya da en azından sömürülüyor olmaya karşı bir öfkeye işaret ediyorsa ya da ettiği müddetçe, doğrusu, bir sınıfın karşıt bir sınıfa karşı giriştiği mücadelenin bir parçası oluyorsa ya da işçiler arasında dayanışmayı geliştiren bir özelliğe sahipse, o zaman bu rutin davranış bir sınıf kültürü olarak

3 Bourdieu, çok haklı bir biçimde, profesyonellerin hokeyi mi tenisi mi yoksa kriketi mi, işçilerin futbolu mu yoksa boks mu tercih ettikleri sorusunun önemli olmadığını vurgular. Zira önemli olan, tercihlerinin diğer sınıfların tercihleriyle sistemli bir karşıtlık sergilemesidir. Diğer taraftan Bourdieu, bu türden örneklerin, üst sınıflar açısından 'özgürlük beğenisi'nden, alt sınıflar açısından 'zorunluluk beğenisi'nden kaynaklandığını düşünür. Örneğin Bourdieu'nün düşünce biçiminden yola çıkarak söylersek, işçiler, masa almaya paraları yetmediği için değil, şu ya da bu şekilde "mahkum" oldukları şeye yönelik bir beğeni geliştirdikleri için yerde yemek yerler. Bu doğru olabilir, ancak yine de bu türden davranışlarda bir zorunluluk beğenisi aramak yerine maddi temellerin daha etkili olduğunu düşünüyorum (bu tür bir açıklama için, bkz. Halle, 1991: 246-47). Örneğin işçilerin yaşadıkları evin, mahallenin ve çevrenin maddi bağlamı bu tür bir davranışta etkili olsa gerektir.

görülebilir. Bu çerçevede izlenecek bir araştırma stratejisi, işçi sınıfı kültürünün gündelik hayat kültürüne ve tersine, gündelik hayatın işçi sınıfı kültürüne nasıl ve ne derecede nüfuz ettiğine yönelmelidir (Hemmersam, 1989: 85). Zira bir sınıfın resmi ve bilinçli inanışları ile bunlarla eklenmiş kültürel üretimler arasında sıkı bir bağ bulunur: Kimi zaman bunlar belli bir içerik kapsamında, inançlarla dolaysız bağlardır; bu bağlar çoğunlukla inanışları, öznenin karakteristik seçimlerini meşrulaştırdığı veya normalleştirdiği ilişkileri, perspektifleri ve değerleri çerçevesinde izlenebilmektedir (Williams, 1993: 26).

Buradan yola çıkarak sınıf kültüründen ne anlaşılması gerektiğine ilişkin birkaç sonuca ulaşmak mümkün. Öncelikle kültür, genel olarak verili bir dönemde verili bir insan topluluğunun alışkanlıkları, becerileri, kavramları, araçları, kurumları vb. olarak tanımlanır (Bercuson, 1981: 99). Ne var ki burada kültür, tanımlayıcı ve kategorize edicidir, ancak açıklayıcı değildir. Kültürü işçi sınıfı hareketlerini ve eylemlerini 'açıklayıcı' bir değişken olarak ele alabilmek için şu türden sorulara yanıt veriyor olması gerekir: İşçi sınıfına özgü bir kültür var mıdır? Kültür işçi sınıfı içindeki ekonomik, toplumsal, etnik, ulusal vb. bölünmelerden daha baskın mıdır? Onları aşan bir özelliğe sahip midir? Kültür işçilerin ortak bir çıkar algısını belirlemede etkili midir? Kültür, herhangi bir eylemde işçileri birleştiren, onlara rehberlik eden bir özelliğe sahip midir? Bercuson'a göre buradaki sorulara evet yanıtı verilebiliyorsa bu durumda kültürü açıklayıcı bir değişken olarak kullanmak anlamlıdır (Bercuson, 1981: 99). Bu anlamda kültürün açıklayıcı olabilmesi için işçi sınıfına özgü olması ve bu kültürün sınıf bilinciyle, sınıf mücadelesiyle vb. ilişkili olarak ortaya çıkıyor olması gereklidir.

Yukarıda vurgulanan bir anlayışla yola çıkan Raymond Williams'ın sınıf kültürüne ilişkin çalışmaları bu alanda yol gösterici olmuştur. Thompson deneyim kavramı çerçevesinde bilinç ve koşulları bir araya getirirken, Williams kültür kavramı çerçevesinde tanımlar ve yaşam biçimi unsurlarını bir araya getirir (Hall, 1994: 527). Williams'a göre bir kültür sadece entelektüel ve imgesel çalışma yığını değil fakat aynı zamanda ve temel olarak bütün bir yaşam biçimidir. Bu nedenle entelektüel ve imgesel çalışmalar burjuva ve işçi sınıfı arasındaki ayrımın temelini belirlemede ikincil önemdedir. İlk ayrım bütün bir yaşam biçiminde aranmalıdır, ancak bunu da giyim biçimine, boş zamanı kullanmaya vb. hapsetmemek gerekir. Çünkü asıl temel ayrım toplumsal ilişkilerin doğasına ilişkin alternatif fikirler arasında aranmalıdır (Williams, 1983: 325). Böylece Williams, burjuva sınıfı ile işçi sınıfını birbirinden ayıran bu alternatif fikirler üzerinde yoğunlaşır. Williams'a göre 'burjuvazi' önemli bir terimdir, zira genellikle *bireycilik* denilen bir sosyal ilişki biçimine denk düşer. Yani her bireyin doğal bir hak olarak kendi kârının peşinde olmakta özgür olduğu bir nötr alan olarak toplum fikri. Bu ise işçi sınıfının *toplumsal ilişki* fikriyle tamamen bir zıtlık içerir. Çünkü işçi sınıfının toplum fikri, her bireyin bireysel gelişimini de içeren bütün gelişme biçimlerinin pozitif araçları olarak ortaya çıkar. Bu durumda gelişme ve çıkar, bireysel değil

fakat ortak bir biçimde yorumlanır (Williams, 1983: 325-326; Williams, 1957: 31). Bu çerçeveden yola çıkarak Williams, işçi sınıfı kültürü ile ne anlatılmak istendiğini açıklığa kavuşturur: Bu kültür, bir proleter sanatı, dilin özel bir kullanımı ya da işçi konseyi değil, fakat daha çok temel bir kolektif fikir ve bundan türeyen niyetler, düşünce alışkanlıkları, kurumlar ve örflerdir. Buna benzer olarak burjuva düşüncesi, bireyselci bir düşüncedir ve bu kültür bundan türeyen niyetler, düşünce alışkanlıkları, kurumlar ve örflere işaret eder (Williams, 1983: 327).

Williams'ın kültür analizi toplumun özel disiplinler tarafından açıklanan özel alanları olduğu fikrini reddeder (Williams, 1989: 24). Bu nedenle Williams için toplumun bütünsel analizi önemlidir. Kültür toplumun özel bir alanı değildir. Tümüyle kendi dışındaki alanlara (örneğin ekonomik işleyişe, siyasete vb.) tabi olmadığı gibi, bütün bu alanlardan bağımsız bir işleyişe de sahip değildir. Bu nedenle toplumun bütünsel analizi çeşitli faaliyetler arasındaki karşılıklı etkileşimler ve bağlantıların belirli bir belirlenim ilişkisi ile ortaya konmasıyla yapılabilir. Bu çerçevede kültür çalışmalarına ilişkin olarak Williams'ın geliştirdiği 'toplumsal bağlar' kavramı önem kazanır (1989: 161). Williams'a göre örgütlü bir işçi hareketi zaten çeşitli kuvvetli bağlara sahip olan toplumlarda gelişebilir. Yani işçi hareketi bir bütün olarak toplumsal hayat pratiğini sağlayabilecek ilişkilerin kurum ve uygulamasını sağlamlaştırarak kendini geliştirmiştir. Williams, coğrafi, kültürel ve toplumsal farklılıklara rağmen işçilerin gösterdikleri tepkilerdeki (örgütlenme biçimleri vb. anlamında) benzerliklere 'yapısal evrensellik ögesi' adını verir. Bu ögenin tarihsel süreç içerisinde kavranabilmesi açısından toplumsal bağ kavramı oldukça önemlidir. Bu bağlar farklı mülkiyet biçimleri tarafından sürekli olarak yeniden şekillendirilen akrabalık ve aile ilişkilerini, yerel bölgesel bağları, milliyet ve ırksal bağları içerir. Williams'a göre,

işçi hareketi bu karmaşık bağlar örgüsü içinde geliştirdi ve yeni bir toplumsal bağ kategorisi yarattı. Bu yeni bağ örgüsünün en etkili biçimi diğer bazı biçimleri bir esaret olarak değerlendirmesiydi... Toprağı ve mülkü olmayanların, kiralanan ve işten atılanların ortak hayat şartları yeni esaret biçimlerine karşı bu yeni bağın temeliydi... Egemen burjuva görüşündeki bireysel pratik düşüncesinden farklı, karşılıklı ve işbirliğine dayalı bir toplumsal pratik söz konusuydu (Williams, 1989: 161-162).

Bu çerçevede Williams için işçi sınıfı kültürü, dayanışmaya, paylaşımına ve ortak bir düşünce tarzına dayalı bir yaşam biçimi anlamına gelir ve bu kültür toplumun diğer alanlarıyla bağlantılı olarak gelişir. İşçi sınıfının kültürel başarısı demokratik sendikal kurumlar, kooperatifler ve politik partiler olmuştur. İşçi sınıfı bilinci hem bu kurumların yaratılmasını ve gelişmesini sağlamış, hem de bu kurumlar

işçi sınıfı bilinci ve kültürünün bir ifadesi olmuştur (Martin, 2006: 7). Bu anlamda sınıf kültürünü ifade etmenin yollarından biri, hem politik düzeydeki – örneğin sendikanın etkili olabilmesi için mücadele etmek gibi – hem de bu güç yapısına direnmeyi ya da eşitsizliğe uyum sağlamayı içeren gündelik düzeydeki pratiklerle meşgul olmaktır.

Bu çerçevede bir işçi sınıfı kültürünün iki özelliğinden bahsetmek mümkün. Bunlardan birincisi, işçilerin adalet ve hakkaniyet arayışlarıdır. Sınıf deneyimini edinme ve ifade etmede aracılık eden kültürel kodlar içinde adalet ve hakkaniyet nosyonuna ait olanlar, işçi sınıfı kültürünün en temel unsurlarını oluştururlar (Özuğurlu, 2008). Zira sömürüyü doğrudan doğruya kendi yaşam pratikleri içinde kolektif olarak deneyimlemeleri, işçileri bir sınıf olarak diğer sınıflardan ayırır.

İşçi sınıfı kültürünün adalet ve hakkaniyet arayışından kaynaklanan ikinci özelliği Williams'ın da vurguladığı gibi dayanışmadır. Burada kast edilen dayanışma, aynı sınıf içerisinde yer almış olmaktan kaynaklanan bir dayanışmadır ki, bu, gerek gündelik hayatta kurumsallaşmamış biçimde, gerek grev gibi mücadelelerde ortaya çıkan direniş olarak, gerekse de üretim sürecinde ortaya çıkan biçimleriyle karşımıza çıkabilir. Bu üç dayanışma biçimi de birbiriyile içiçe geçmiştir. Yaşam alanlarında gündelik dilde ve folklorik ürünlerde, sendikalarda ve diğer örgütlenmelerde, grev türü direniş biçimlerinde ve işyerlerindeki ortak çalışma alanlarında işçiler arasındaki dayanışmanın türlü biçimlerine rastlamak mümkündür:

İşçi, planlı bir biçimde diğerleriyle işbirliği yaptığında, bireyselliğinin zincirlerini çıkarmış ve kendi türünü geliştirmiş olur (Marx'tan akt. Lebowitz, 2003: 181).

Ama asıl önemlisi işçi sınıfı içerisindeki dayanışma ilişkilerinin, himayeci değil fakat eşitlikçi biçimde gelişiyor olmasıdır. Bunun işçiler arasında örneklerini görmek için pek uzaklara gitmeye gerek yoktur. Zira hem maden hem de tekstil işçileri, öğlen aralarında evden getirdikleri yemeklerini bile bir arada, paylaşarak yerlerken, cadde boyunca dizilmiş irili ufaklı dükkanlardaki küçük esnaf, Ramazan ayları dışında bir araya gelip yemek yemeyecektir. Ya da işyerinde işçiler, iş yükünü hafifletme, patron ya da yönetici karşısında iş arkadaşını koruma gibi dayanışma örnekleri gösterebilirler. Çoğunlukla aynı mahallelerde yaşıyor olmaları, aynı ekonomik sorunları deneyimliyor olmaları, aynı kültürü paylaşıyor olmaları yaşam alanlarında da bir takım dayanışma ilişkileri geliştirmelerine izin verir. Gündelik hayatın kendisi ve çalışma yaşamı işçiler arasında bu türden enformel dayanışma ilişkileri yaratır. Formel biçimiyle ise, sendikalar, partiler, yardımlaşma sandıkları vb. türden örgütlenmeler işçi sınıfının burjuvaziye karşı giriştiği mücadelede yaratılmış olan dayanışma örnekleridir. Bu biçimleriyle işçi sınıfı arasındaki dayanışma, diğer toplumsal grup ve sınıflardan farklı olarak

eşitlikçi bir dayanışmadır. 19. yüzyıl Avrupa'sında işçi sınıfı içerisindeki dayanışmayı Hobsbawm şöyle anlatır:

Ondokuzuncu yüzyıl başlarının emek hareketinde yeni olan, sınıf bilinciyle sınıfsal emellerdi... Devamlı tetikte olmaya, örgütlenmeye ve bir hareketin eylemliliğine –sendikaya, yardımlaşmaya ya da işbirliği topluluğuna, işçi sınıfı enstitüsüne, gazeteye ya da ajitasyona- gerek vardı. Fakat toplumsal değişimin tam da onları yutan hızı, emekçileri baskıcılarınkine tamamen zıt olan kendi fikir ve deneyimlerine dayanarak, tamamen değişmiş olan bir toplumsal bağlama göre düşünmelerini gerektiriyordu. Emek hareketi yarışmacı değil, dayanışmacı, bireyci değil kolektivist olacaktı (Hobsbawm, 1998: 229).

Hem adalet arayışı hem de dayanışma, bir taraftan ulusal ve yerel düzeydeki politik, ekonomik, kültürel vb. etkenlerce biçimlenirken, diğer taraftan evrensel düzeyde benzeşen bir takım yöntemleri de ortaya çıkarır. En basitinden söylemek gerekirse işçi sınıfı dayanışmasının en yoğun yaşandığı grev türü mücadeleler, evrensel nitelikler taşırlar. Bu çerçevede çalışmada gerek enformel gerekse formel dayanışma biçimlerine ve işçilerin adalet arayışına yönelik söylem ve pratiklerine ilişkin örneklerle sıklıkla başvuracağım.

Ne var ki bu adalet ve hakkaniyet arayışı ile dayanışma kültürünü, sınıf bilinciyle birlikte ele almak gerekir. Bu durumda sınıf bilincinden ne anladığımızı da belirtmek gerekir. Sınıf bilincini, kendinde sınıftan kendisi için sınıfa, yanlış bilinçten devrimci bilince vb. ye doğru giden aşamalar olarak ele almıyorum. Daha çok sınıf bilincinin farklı tonlarından bahsedebileceğini düşünüyorum. Doğrusu bu konuda Thompson'un, 'sınıf, toplumsal ilişkilerin birliği içerisinde, miras aldıkları kültür ve beklentilerle, insanlar üretim ilişkilerini yaşadıklarında, belirli durumları deneyimlediklerinde ve bu deneyimleri kültürel biçimlerde ele aldıklarında ortaya çıkar' (2004: 150, italikler özgün metinde) yargısı çok haklıdır. Bu nedenle tarihte, biri diğerinden daha doğru ya da daha gerçek sınıf oluşumu yoktur yargısına katılıyorum:

...insanlar kendilerini belirlenmiş güzergahlar içinde (üretim ilişkilerinde hayati önemde, fakat onun dışında değil) yapılaşmış bir toplumda bulurlar, sömürüyü deneyimlerler (ya da onları sömürenler üzerinde güç elde etme gerekliliğini), kendilerini uzlaşmaz çıkar noktalarında tanımlarlar ve bu sorunlar etrafında mücadeleye tutuşurlar, kendilerini işte bu mücadele içinde bir sınıf olarak fark ederler, sınıf bilinci, bu fark edişin bilgisine sahip olmaları demektir (Thompson, 2004: 149).

Bu anlamda sınıf bilincinin farklı tonlarını anlayabilmek için, daha çok Mann ve Gramsci'den yola çıkarak, sendikal örgütlülük, sosyalist partilere vb. üyelik; eylem ve mücadele deneyimleri, daha önceki eylemlere ilişkin algıları, ya da eylemlerle dayanışma ve verilen mücadelelerin kulaktan kulağa anılar, türküler aracılığıyla aktarılması; sınıf çıkarlarına uygun partilere oy verme; sınıf karşıtlığını ifade eden bir dil kullanma; toplumsal eşitsizliklerin nasıl algılandığı; işyerine ve iş arkadaşlarına ilişkin algıları; kendisini ve başka sınıftan insanları nasıl algıladığı gibi ölçütlerle anlamaya çalışmak gerek. Ancak bunların her birini sınıf bilincinin değişik tonları olarak ele almak doğru olur. Dolayısıyla çoğu araştırmacının en çok eleştirdiği noktalardan birisiyle yola çıkarak belirtirsek, diyelim işçilerin sağ partilere oy vermesi, onların bütünüyle “bilinçsiz” olduğunu ya da bütünüyle “yanlış bilinç” içerisinde olduklarını göstermez. Dolayısıyla sınıf bilinci bir süreçtir ve ne zaman dayanışma ve adalet-hakkaniyet arayışı kendisine bu bilinç içerisinde yer bulduğunda ve sınıf içeriğine kavuştuğunda, o zaman bir sınıf kültüründen bahsedilebilir (Özuğurlu, 2008).

Yukarıda vurgulandığı gibi sınıflar yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda politik, ideolojik ve kültürel bir süreç olan toplumsal işbölümündeki rollerine göre tanımlanırlar. Bu çerçevede sınıf kültürü konusunda Munck (1995)'un çalışmalarından yola çıkarak bir noktaya daha vurgu yapmakta fayda var. Munck'a göre Nijerya işçi sınıfının aldığı tutumlarda din, özellikle de İslam inancı önemli bir belirleyici olmuştur. Sınıf bilinci aynı zamanda İslam inancı tarafından da belirlenmektedir. Benzer biçimde Latin Amerika'da ulusalcılık işçi sınıfının bilincinin şekillenmesinde en güçlü kültürel etken olmuştur. “Muz çiftliklerinin ya da otomobil fabrikalarının mülkiyetinin yabancılara verildiği bir yerde, gringoya duyulan kin doğrudan doğruya sınıf kininin bir ifadesidir” (Munck, 1995: 174). Ancak buradaki ulusalcı ya da dinsel ideoloji aynı zamanda sınıf çelişkisini yumuşatmaya, işçileri massetmeye de yarayabilir. Dolayısıyla işçi sınıfının emek sürecinde otomatikman oluşmadığı, fakat birçok toplumsal ve kültürel etkiyle belirlendiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu nedenle Thompson, çok doğru bir biçimde şunu söylemektedir:

Sınıf, ekonomik olduğu kadar kültürel bir formasyon olduğu için, İngiliz deneyiminin ötesine geçerek genellemeler yapma konusunda ihtiyatlı davrandım” (2004: 44).

Sonuç

Tüm bu tartışmalar çerçevesinde sınıf ve kültür arasındaki ilişki hakkında ne söylenebilir? Buraya kadar anlattıklarımızdan yola çıkarak sınıf kültürünün hem sınıf bilinci hem de gündelik yaşam tarzları ile bağlantılı olarak ele alınmasının gerekliliğini vurgulamak gerekir. Williams'ın belirttiği anlamda, kültürün sosyolojik çözümlemesi de, ideolojiyi, bir sınıfın ya da başka bir toplumsal grubun resmîyet kazanmış ve bilinçli inanışları olarak ele almalıdır (Williams, 1983: 25). Bu anlamda, gerçek ve sahte bilinç arasındaki ayrıma ilişkin yaklaşımı bir yana bırakarak, Williams'ın (1990: 58) başka bir çalışmasında vurguladığı gibi, ideolojiyi, insanların kendi çıkarlarının ve kendi çelişkilerinin bilincine vardıkları karmaşık bir süreç olarak ele almayı yeğliyorum. Aynı zamanda sınıf kültürü kavramını, sanatsal üretim gibi bireysel yaratımları içeren anlamda değil, kendisini öncelikle sosyal ilişkilerde gösteren, işçi sınıfının ortak deneyim ve kanaatleri sonucu ulaşılan kolektif anlamlar ve yaratımlar olarak ele almak gerek (Williams, 1983: 237). Bu tür bir yaklaşım yaşam tarzına ilişkin farklılıkları sınıf içi farklılıklar olarak kavramamıza ve sınıf kültürünün gelişimini ilişkisellik içerisinde anlamamıza yardımcı olacaktır.

Kaynakça

- Andersen, S. A. (1989) "Working Class Culture As a Process", *Working Class Culture* (der. B. Frykman ve E. Tegner), Norrköping: Ethnological Publications.
- Atılğan, G. (2001) "Marx'da İdeoloji: Kapitalizmin Devrimci Eleştirisinin Bir Olanağı", *Praksis*, 4, 11-34.
- Aytekin, E. A. (2006) *Tarlalardan Ocaklara, Sefaletten Mücadeleye*, İstanbul: Yordam Kitap.
- Bensaid, D. (2007) "Sıçramalar! Sıçramalar! Sıçramalar!", *Yeniden Lenin* (der. S. Zizek, S. Budgen ve S. Kouvelakis) (çev. C. Atay), İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Bercuson, D. J. (1981) "Through the Looking Glass of Culture: An Essay on the New Labour History and Working-Class Culture in Recent Canadian Historical Writing", *Labour/Le Travail*, 7, 95-112.
- Bourdieu, P. ve Wacquant, L. J. D. (2003) *Düşünsümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*, (çev. N. Ökten), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bourdieu, P. (1995) *Pratik Nedenler* (çev. Hülya Tufan), İstanbul: Kesit Yayınları.
- Dirks, N. B., Eley, G. ve Ortney S. B. (1994) "Introduction", *Culture, Power, History: A Reader in Contemporary Social Theory* (der. N. B. Dirks, G. Eley ve S. B. Ortney), Princeton: Princeton University Press, 3-49.
- Doğan, Ali. E. (2007) "Mekan Üretimi ve Gündelik Hayatın Birikim ve Emek Süreçleriyle İlişisine Kayseri'den Bakmak", *Praksis*, 16, 91-122.
- Dunk, T. W. (1991) *It's a Working Man's Town*, Montreal: McGill-Queen's University Press.
- Foley, D. E. (2007) "İşçi Sınıfı Antropolojik Anlamda Bir Kültüre Sahip Midir?", *Fark/Kimlik, Sınıf* (der. H. Erbaş, M. K. Coşkun ve D. Yüzüak), Ankara: EOS.
- Geniş, A. (2006) *İşçi Sınıfının Kıyısında*, Ankara: Dipnot Yayınları.
- Gramsci, A. (2003) *Hapishane Defterleri* (çev. A. Cemgil), İstanbul: Belge Yayınları.
- Gramsci, A. (2010) "Kapital'e Karşı Devrim", *Gramsci Kitabı: Seçme Yazılar 1916-1935* (der. D. Forgacs) (çev. İ. Yıldız), Ankara: Dipnot Yayınları.

- Hall, S. (1994) "Cultural Studies: Two Paradigms", *Culture, Power, History: A Reader in Contemporary Social Theory* (der. N. B. Dirks, G. Eley ve S. B. Ortner), Princeton: Princeton University Press, 520-539.
- Halle, D. (1991) "Bringing Materialism Back In: Art in the Houses of the Working and Middle Classes", *Bringing Class Back In*, (der. S. G. McNall, R. F. Levine ve R. Fantasia,), San Francisco: Westview Press, 241-259.
- Hemmersam, F. (1989). "Folklore Studies and Working Class Culture", *Working Class Culture* (der. B. Frykman ve E. Tegner), Norrköping: Ethnological Publications.
- Hobsbawm, E. J. (1998) *Devrim Çağı, 17898-1848*, (çev. B. S. Şener), Ankara: Dost Kitabevi.
- Lenin, V. İ. (1990) *Ne yapmalı?* (çev. M. Erdost), Ankara: Sol Yayınları.
- Lévi-Strauss, Claude. (1958). *Anthropologie Structurale*, Paris: Plon.
- Martin, M. (2006) *Working Class Culture and the Development of Hull, Quebec, 1800-1929*, http://web.ncf.ca/fn871/Media/Docs/Book1/Book1_WorkingClassCulture.pdf, 10 Eylül 2010.
- Marx, K. ve Engels, F. (1976) *Alman İdeolojisi* (çev. S. Belli), Ankara: Sol Yayınları.
- Munck, R. (1995) *Uluslararası Emek Araştırmaları* (çev. C. Aygün), Ankara: Öteki Yayınları
- Öngen, T. (2002) "Marx ve Sınıf", *Praksis*, 8, 9-28.
- Özuğurlu, M. (2008) *Anadolu'da Küresel Fabrikanın Doğuşu*, İstanbul: Kalkedon.
- Swartz, David. (2011) *Kültür ve İktidar* (çev. E. Gen), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Thompson, Edward P. (2004) İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu (çev. U. Kocabaşoğlu), İstanbul: Birikim Yayınları.
- Williams, R. (1957) "The uses of Literacy, Working Class Culture", *Universities & LeftReview*, 1/2.
- Williams, R. (1983) *Culture and Society: 1780-1950*, New York: Columbia University Press.
- Williams, R. (1989) *İkbin'e Doğru*, (çev. E. Tarım), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Williams, R. (1990) *Marksizm ve Edebiyat*, (çev. E. Tarım), İstanbul: Adam Yayınları.
- Williams, R. (1991) "Base and Superstructure in Marxist Cultural Theory", *Rethinking Popular Culture: Contemporary Perspectives in Cultural Studies*, (der. C. Mukerji ve M. Schudson), London: University of California Press, 407-423.
- Williams, R. (1993) *Kültür* (çev. S. Aydın), Ankara: İmge Kitabevi.